

AUÑIÓS

Nº 21

MAIO 2016

ASOCIACION CULTURAL

Pineiróns

A TOPONIMIA COMÚN DE SÁLVORA E ONS

Por: Carlos Lixó Gómez

O devir histórico de Sálvora e Ons presenta, a grandes trazos, paralelismos que resultan difíciles de obviar. Ambas pertenceron á monarquía na Alta Idade Media e desde o ano 899, após a doazón do rei Afonso III, á igrexa de Santiago (Lucas Álvarez, 1998: 71-73). O resto do medievo (a súa maior parte) continuaron baixo dominio relixioso (aínda que non sempre episcopal) até que no século XVI pasaron a mans de sendas familias nobres. No século XVIII, en Sálvora, e no XIX, en Ons, afincáronse industrias de salgado que modificaron profundamente o modelo de explotación das illas, e xa no XX o Estado español fíxose coa titularidade das mesmas. A antiga familia propietaria de Sálvora, que contaba co favor do franquismo, recuperouna en 1954, mentres que en Ons, desde a morte do seu dono, republicano, nos anos da Guerra Civil, mantívose a titularidade estatal. A principios do século XXI e finais do XX, respectivamente, integráronse nas posesións da Xunta de Galiza até hoxe.

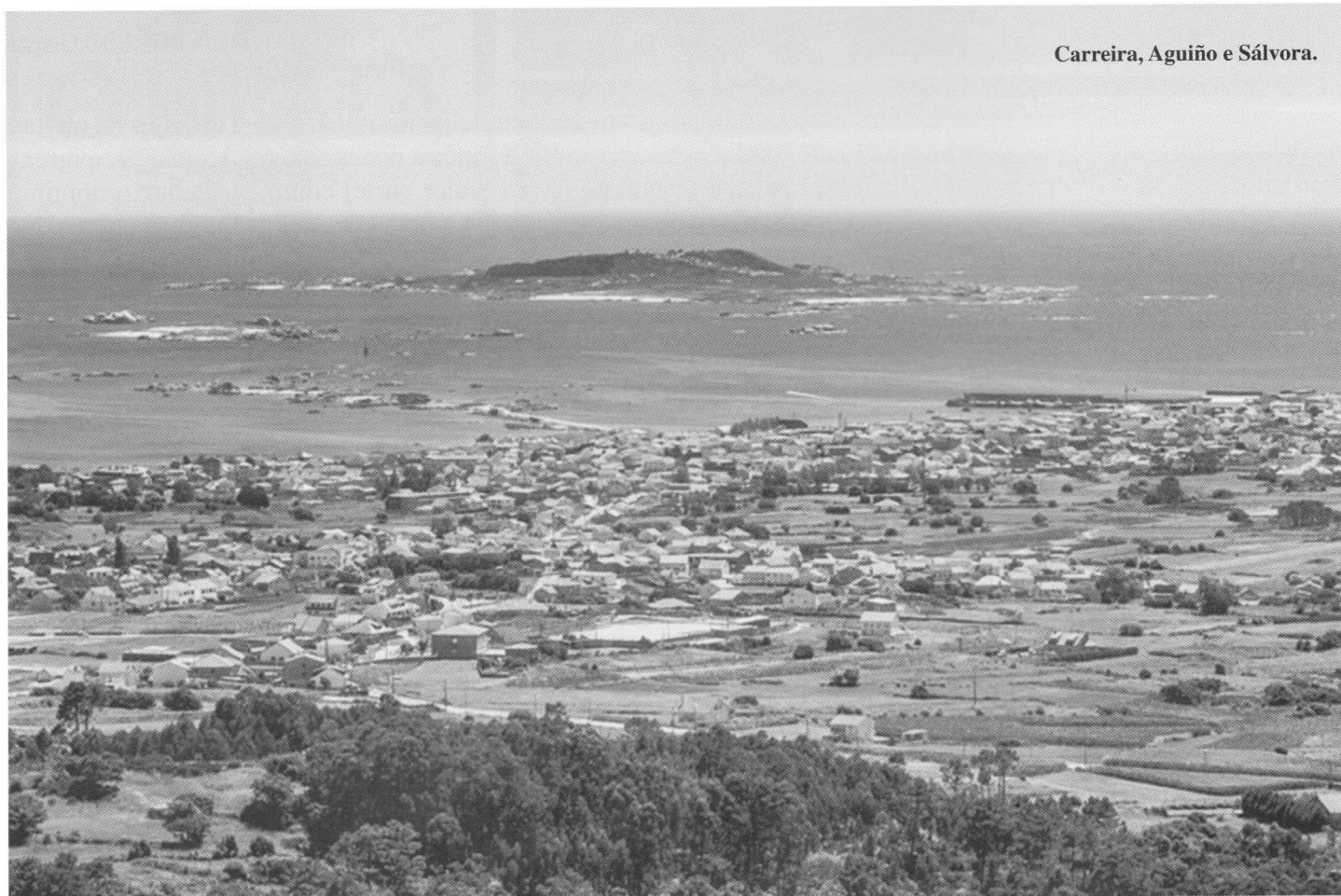
Miniatura do rei Afonso III

O modelo de poboamento tamén foi coincidente; nos dous casos discontinuo. Nunha primeira etapa altomedieval contaron con instalacións relixiosas –das que se fala xa no nomeado documento de doazón: talvez pequenas comunidades monásticas ou eremíticas–, previamente a sufriren e mesmo serviren de base a incursións sarracenas a comezos do segundo milenio. Unha vez estabilizada esa situación, as institucións propietarias aproveitáronas desde un punto de vista agrícola (Andrade, 1997: 90), polo que posibelmente estivesen habitadas por algún tipo de comunidades campesiñas. A diminución do interese agrario por parte dos posteriores poseedores laicos mudaría os seus usos, que variaron desde a explotación industrial á cinexética: as illas non se mantiveron habitadas ao longo da Idade Moderna. Sálvora e Ons non contaron, polo tanto, cunha poboación estábel e continuada no tempo e foi xa na era da industrialización cando grupos de colonos procedentes respectivamente de Carreira (Ribeira) e Beluso (Bueu) se instalaram nelas. Fixérono con distinta intensidade: Sálvora non chegou a superar os cen habitantes, agrupados nunha única aldea, e ficou deshabitada completamente nos anos 70 da pasada centuria; Ons chegou a acoller máis de medio milleiro de persoas, dispersas en varios núcleos, e continúa habitada a día de hoxe.

Esta evolución histórica ten unha grande importancia desde o punto de vista toponímico, tendo en conta que a meirande parte dos topónimos galegos que chegaron a nós son, cando non anteriores, dos séculos de plenitude feudal (XI-XIII). Nesa etapa na que a expansión económica e agrícola transformaron o modo de poboación e de aproveitamento do campo (Portela e Pallares, 2007) aparecen por exemplo os *Vilar*, *Campos*, *Casal novo* ou *Vilanova* que se repiten ao longo da xeografía galega e portuguesa (Matosso, 1989: 76-77). As comunidades que habitaron Sálvora e Ons non tiveron continuidade desde ese período até hoxe, como si ocorreu na maior parte do territorio continental galego. Por iso, a súa toponimia é unha toponimia particular.

En relación co continente, os microtopónimos do interior das illas amosan menor densidade, maior correspondencia dos nomes con realidades identificábeis e predominancia de topónimos referenciais e dependentes doutros topónimos. Estamos entón ante unha toponimia simple, escasa e que traduce de xeito transparente as sinxelas instalacións e espazos nos que os nativos organizaron o territorio. Isto posibelmente sexa resultado da súa cronoloxía poboacional, do serodios que foron os asentamentos nas illas das comunidades

que nos transmitiron a nós a toponimia. Pola contra, o perímetro costeiro así como o conxunto de elementos mariños que conforman o arquipélago están cubertos por unha inxente cantidade de topónimos mariños que dan fe da intensa e ininterrompida explotación pesqueira e marisqueira durante séculos¹.

Carreira, Aguiño e Sálvora.

Estas singularidades remarcán a evidencia de que a toponimia non é reflexo tanto da realidade como da concepción que se ten dun determinado espazo, e polo tanto pódenos aportar información sobre como se leva a cabo a súa organización, fosilización e transmisión (Fernández Mier, 2006: 38). A riqueza dos topónimos que permanecen en uso fálanos sobre como as comunidades entendían os lugares de explotación agrícola, gandeiros, boscosos, mariños, sobre a repartición e a apropiación da terra e sobre os cambios suscitados no aproveitamento do territorio e do mar. Os topónimos das illas de Sálvora e Ons manifestan numerosas coincidencias que nos remiten aos seus paralelismos históricos e habitacionais; que nos amosan como a toponimia serve de ferramenta para a lectura histórica da paisaxe.

En canto á morfoloxía, son moi numerosos no ámbito costeiro os topónimos que se forman tomando como referencia outros elementos do seu entorno, os chamados topónimos referenciais, relativamente escasos no interior do continente. Así atopamos **Os Cons de Debaixo da Viña (Ons)**² e **A Praia de Debaixo do Muíño (Sálvora)**³, ou **Malaca de Fóra (O)** e **As Cornudas de Terra (S)**. A tendencia a situar de lugar mesmo a frases

¹ Sobre as particularidades da microtoponimia de Sálvora e a súa recolleita consultar Lixó Gómez (en prensa).

² Todos os topónimos de Ons son tomados dos artigos que o filólogo Cabeza Quiles publicou nesta revista en edicións anteriores, citados na bibliografía final.

³ De agora en diante, cando no texto non sexa explícito e sexa preciso indicar en que illa se atopa cada topónimo, resumiremos Ons como (O) e Sálvora como (S).

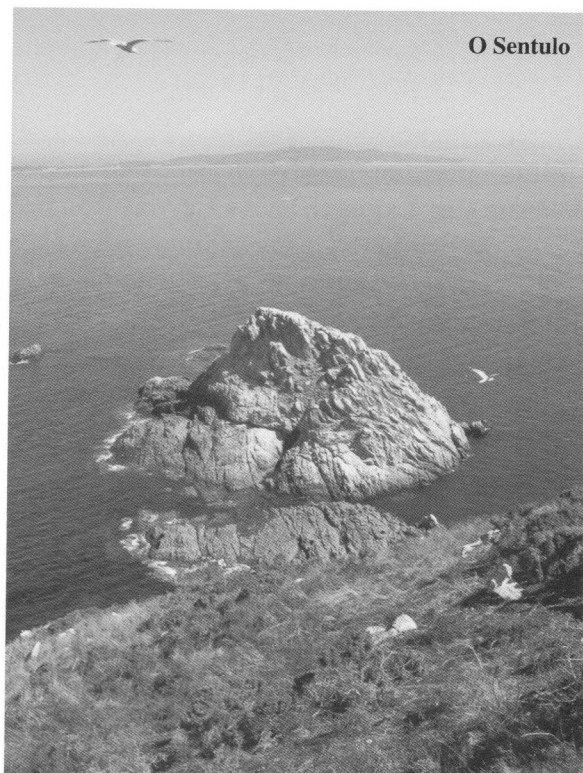
máis complexas, incluíndo até formas verbais, que fican fixadas nos nomes: **Por Onde Non Pasou Dios** (S), **Onde Embisteu o Pialla** (S) ou **Onde Cociñaban os Mecos** (O).

Ademais da referencialidade ser extremadamente útil no mundo naval, outras explicacións para a abundancia deste tipo de nomes poden ser a pouca densidade de poboación ou a xa nomeada falta de continuidade na ocupación do territorio. Así aclararíase por que, no canto de apareceren múltiples e diferentes nomes acumulados ao longo dos séculos nun espazo reducido como ocorre no continente, en Sálvora se cubran grandes áreas recorrendo a variantes dun único topónimo principal, como é o caso da **Cova** entre outros: **A Touza da Cova**, **O Porto da Cova**, **A Punta da Cova**, **As Leiras da Cova de Dentro**, **As Leiras da Cova de Fóra**, **O Pinal da Cova**, **O Camiño da Cova** e **O Eiteiro da Cova**.

Por outra banda, tamén son numerosos neste contexto mariño os zootopónimos, especialmente aqueles que nos falan de especies vinculadas á pesca e o marisqueo. Así aparecen **O Sentulo** (O), **A Centoleira** (S), **A Pedra dos Serráns** (O), **A Pedra do Sargo** (S), **A Mexiloeira** (O) ou **As Langostreiras** (S). De grande interese é a referencia ás lontras, que se repite nas dúas illas apuntando cara a unha importante presenza no pasado destes mamíferos, hoxe ameazados e difíciles de avistar. Rexistramos **Lontreiros** (S), **Terra de Lontreiros** (S) e **O Rego da Londra / Rego Con da Londra** (O).

Outros mamíferos deixaron a súa impronta nomeando a paisaxe: **O Eiteiro das Bestas** (S), **O Rabo da Égoa** (O), **O Gato da Cabra** (O), **O Salto da Cabra** (S), **A Cova do Lobo** (O) ou **O Porco de Sagres** (S). **A Punta Xunvenco** (O) e **A Area dos Bois** (S) pode que tomen o seu nome dalgunha pedra que, coma noutros lugares de Galiza, fose equiparada cun bóvido polo seu grande tamaño. No entanto, as persoas nativas de Sálvora coinciden na etimoloxía popular pola cal a praia recibiría o seu nome ao se tratar do lugar onde se realizaba a descarga de mercadorías, que os bois eran responsábeis de cargar. De facto, algunha versión vai máis aló e sostén que os bóvidos, ao estaren afeitos a ese percorrido, voltaban insistentes cara a praia mesmo cando os soltaban pola illa coa intención de que pastasen. A Area dos Bois mantén, como **A Area dos Cans** (O), o xenérico “area”, que segundo Cabeza Quiles (2006: 13) é a voz patrimonial galega para “praia”, palabra tomada do español.

Tamén a presenza de aves é habitual. **O Con dos Galos** (O) parece remitir aos corvos (ou galos) de mar que se pousan nel (Cabeza Quiles, 2007: 59), mentres que **O Galo de Vionta** (S) ou **O Galo da Bicha** (S) poida que estean vinculados coa posición destacada en altitude desas pedras. Para **O Furado das Pombas** (S), malia semellar unha clara referencia animal, barallamos a posibilidade de que sexa unha evolución dun orixinal ***O Furado das Bombas**, xa que se trata dun espazo de mar calmado recolleito entre varias rochas contra as que o mar bate con estrondo.

BAR LONXA

PORTONOVO

Teléf: 986724333

* ALBARIÑO

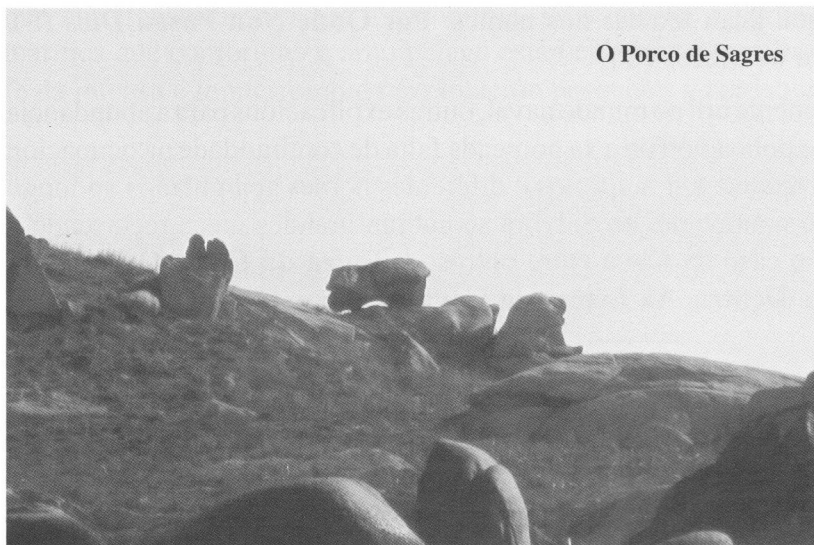
ESPECIALIDAD

*PESCADITOS

*MARISCOS

EL PUERTO. CÓMODA TERRAZA

O Porco de Sagres

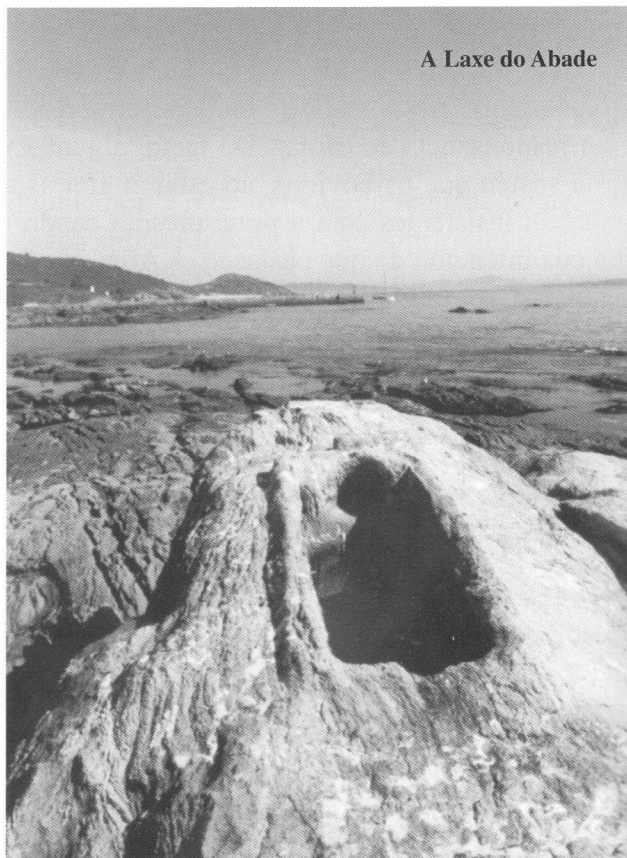
Se isto fose así, estaría en relación co **Con das Bombas (O)**, que atendendo a Cabeza Quiles (2007: 59) fai alusión ao ruído do mar golpeando. Entramos así noutra temática tamén recorrente, a da navegación e o papel que ocupan os accidentes costeiros no seu desenvolvemento. Aparecen o aspecto, a forma e o son das pedras que é preciso esquivar, porén non só. En ocasións os mariñeiros chegaban máis alá con nomes que recollen a sensación que lles producía interactuar cos espazos mariños, os perigos e a indefensión. De aí **O Carreiro do Inferniño (S)**, **O Buraco / Burato do Inferno (O)** ou **O Carreiro Falso (S)**.

O Con Negro (O) e **Conle Mouro (S)**, pola súa cor; **Lagos (S)** e **As Lagoas (O)**, polas pociñas que fai o mar entre as pedras; **A Volta do Prado (O)** e **A Perna do Prado (S)**, zonas costeiras con espazos de pradarias. Estes exemplos, como os que estivemos vendo até agora, responden a un contexto semellante tanto desde o punto de vista físico como humano (zona de navegación, de intensa explotación pesqueira e marisqueira, de poboamento coas características anteriormente nomeadas, con semellantes fauna e flora etc.). No entanto, hai algúns topónimos que superan o que poderían ser trazos comúns da toponimia costeira galega e amosan unhas semellanzas de enorme precisión.

A Punta do Castelo aparece nas dúas illas. En ambas se recolle exclusivamente na súa versión castelá, ***A Punta do Castillo**, e tamén nas dúas nomea xusto o saínte costeiro que se encontra ao lado do peirao, actuando case que como protección natural. Non podemos descartar que estes nomes fagan referencia a desaparecidas fortificacións que ocuparan eses enclaves. No caso de ser así, parece evidente que, pola súa situación, respondían exactamente ás mesmas necesidades e funcións defensivas. Do mesmo xeito, a presenza de cadanseus topónimos **O Curro** parece referendar que nas illas o gando nalgún determinado momento chegou a ser tan numeroso como para se realizar esta actividade de xeito ritualizado, cun espazo definido para iso.

A Figueira (S) dá nome a unha árbore silvestre que medra a ras do chan de xeito arbustivo e da que se di que baixo as súas ponlas foron enterrados os cadáveres non identificados do naufraxio do Santa Isabel. Está preto da **Punta da Salgueiriña**, tamén coñecida como da **Figueiriña**, probablemente por asimilación coa emblemática árbore. Máis ao norte da illa, lonxe desta punta, atopamos **A Figueira das Cabanas**, outra árbore aínda viva e identificábel. En Ons, mentres tanto, encóntrase **A Punta da Figueira**, ou da **Figueira Brava**, que aparentemente toma o seu nome dalgunha árbore como as que atopamos en Sálvora malia que actualmente non haxa na zona ningunha desas características (Cabeza Quiles, 2006: 14). Todo parece indicar que os individuos desta especie eran relevantes para os habitantes da illa e chamaban a súa atención o suficiente como para se fosilizaren nos topónimos.

A Laxe do Abade

O Illote Sepultura (O), tamén coñecido como **A Laxe do Abade** ou do **Crego**, nomea unha curiosa pedra na que está escavada unha tumba antropomorfa. Recolle Cabeza Quiles (2006: 13) que nas crenzas populares a sepultura atribuíaselle ao último dos abades dun suposto e antigo mosteiro. Isto ben podería encaixar coa existencia do nomeado enclave relixioso altomedieval na illa, do mesmo xeito que ao topónimo **Candabade (S)** lle poderíamos buscar esa explicación. En ningún dos casos contamos con probas que avalen tal teoría, mais si temos a particular coexistencia nas illas de topónimos que inclúen o termo *abade*, claro no seu significado e pouco habitual na toponimia.

A antroponimia non é frecuente na toponimia de Sálvora, porén da media ducia de antropónimos dos que temos constancia dous coinciden con nomes en Ons. **Xan Ferreiro (S)** ten o seu correlativo **Ferreiro (O)**, que segundo Cabeza Quiles (2006: 13) se refire a un apelido, e **Punta Ignacio (O)**, que leva un nome aínda que non raro si pouco habitual, encontra nos arredores de Sálvora a súa parella, **Os Baixos da Inasia**. Se tornamos o ollo cara á dialectoloxía, aínda se intúen sinerxias dignas de mención. O xenérico propio que utilizan as poboacións do extremo sur do Barbanza para pedras mariñas rodeadas completamente pola auga e nunca cubertas polo mar é *conle*. Así se recolle nun bo número dos topónimos de Sálvora e na fala oral dos informantes na súa recolleita (Lixó Gómez, en prensa) No entanto en Ons o xenérico en uso é *con*, polo que o rexistro do topónimo **O Conliño (O)** de novo pon en relación as dúas realidades.

Á vista de todo isto chegamos a tres conclusións globais. A primeira, que a evolución histórica e demográfica de Sálvora e Ons presenta paralelismos que sen dúbida influíron na configuración da súa toponimia, diferente do territorio galego continental. A segunda, que ao remitiren a diversos aspectos e realidades os topónimos demóstranse como documentos que transmiten en pequenas doses a concepción da paisaxe que tiñan os poboadores no momento de seren fixados. A terceira, que a análise toponímica insinúa unha vinculación entre as dúas illas que vai máis aló das semellanzas no contexto, polo que traballando non só desde este ámbito, que tamén, se pode avanzar no coñecemento histórico de cada unha das illas, das dúas no seu conxunto e, por extensión, de Galiza en xeral.

Se afondamos no estudo, desde diversas fronte e disciplinas, do vínculo histórico, lingüístico e cultural entre Sálvora e Ons, con probabilidade este descubrirase moito máis fondo e intenso do que se espera.

BIBLIOGRAFÍA

- Andrade Cernadas, José Miguel (1997): *El monacato benedictino y la sociedad de la Galicia medieval (siglos XI al XIII)*. Sada: Edicións do Castro.
- Cabeza Quiles, Fernando (2011): “A hidronimia da Illa de Ons III”, *Aunios*, 16, 24-26.
- Cabeza Quiles, Fernando (2010): “A hidronimia e a toponimia na Illa de Ons. Parte leste: dende o peiro ao Alto do Vixía (II)”, *Aunios*, 15, 26-28.
- Cabeza Quiles, Fernando (2009): “A hidronimia e a toponimia da Illa de Ons. Parte leste: dende o peirao á Praia de Pereiró”, *Aunios*, 14, 48-49.
- Cabeza Quiles, Fernando (2007): “A toponimia da Illa de Ons (II)”, *Aunios*, 12, 57-61.
- Cabeza Quiles, Fernando (2006): “A toponimia da Illa de Ons”, *Aunios*, 11, 11-15.
- Fernández Mier, Margarita (2006): “La toponimia como fuente para la historia rural: la territorialidad de la aldea feudal”, *Territorio, Sociedad y Poder. Revista de estudios medievales*, 1, 35-52.
- Lixó Gómez, Carlos (en prensa): “A microtoponimia de Sálvora”, *Estudos de Lingüística Galega, Vol. 8*.
- Lucas Álvarez, Manuel (est. e ed.) (1998): *Tumbo A de la Catedral de Santiago*. Santiago de Compostela: Seminario de Estudos Galegos e Cabildo de la S. A. M. I. Catedral.
- Matosso, José / Luís Krus / Amélia Aguiar Andrade (1989): *O castelo e a feira. A terra de Santa Maria nos séculos XI a XIII*. Lisboa: Estampa.
- Portela, Ermelindo / M^{ra} Carmen Pallares (2007): “Estructuras agrarias y cambio social en la Galicia de la Edad Media. Una propuesta de lectura histórica del paisaje” en Mercedes López Mayán e Carlos Galbán (coords.), *Del documento escrito a la evidencia material: Actas del I Encuentro Compostelano de Arqueología Medieval*. Santiago de Compostela: Lóstrego, 37-54.